

UDK 331.102.12

Mirjana Radović Marković

**SAMOZAPOŠLJAVANJE I RAZVOJ
PREDUZETNIČKIH AKTIVNOSTI
U ZEMLJAMA U TRANZICIJI¹****SELF-EMPLOYMENT AND DEVELOPMENT
OF ENTREPRENEURSHIP ACTIVITIES
IN TRANSITIONAL COUNTRIES****Sažetak**

Tranzicioni period, kroz koji prolaze mnoge zemlje, reflektuje se na gubitak poslovne sigurnosti, koja se smatrala najvećim postignućem socijalističkih i netržišnih privreda. Umesto toga, kretanja i promene na tržištu rada tokom 90-ih godina uticali su da mnogi zaposleni ostanu bez posla ne samo kao tehnološki nego i kao ekonomski viškovi rada. Istovremeno, smanjile su se i mogućnosti za novo zapošljavanje, što se u najvećoj meri odrazilo na žensko radnu snagu. Zbog toga, samozapošljavanje postaje glavnim izvorom novog zapošljavanja, koje istovremeno doprinosi i smanjenju nezaposlenosti u mnogim zemljama.

Ključne reči: *tranzicija, tržište rada, samozapošljavanje, poslovne mogućnosti, radna snaga, zapošljavanje u delimičnom radnom vremenu, stopa nezaposlenosti, žensko preduzetništvo*

Summary

Transition period through which economies of many countries go, greatly reflected on the loss of job safety, which was considered

¹ Članak je pisan za potrebe projekta "Srbija i Evropa - ekonomske analize i prognoze", koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Vlade Republike Srbije (evid. br. 149038).

as the greatest achievement of socialist and non-market economies. Instead, market movements on the labor market during nineties, influenced many people to lose their jobs not only as technological surplus, but above all as economical surplus. At the same time, the job opportunities decreased, which was primarily reflected on women's work force. Therefore, self-employment has become the main source of new employment and at the same time it contributes to unemployment rate reduction in many countries.

Key words: *transition, labor market, self-employment, job opportunities, work force, part-time job, unemployment rate, women entrepreneurship*

Uvod

Biti samozaposlen podrazumeva potpuno oslanjanje u poslu na vlastite snage, ideje, znanje i radne sposobnosti, kao i preuzimanje kompletne odgovornosti kod donošenja poslovnih odluka. To ne izgleda nimalo jednostavno, tako da mnoga lica koja razmatraju ovu mogućnost prilaze samozapošljavanju veoma obazrivo i sa velikim podozrenjem. Donošenje ovakve odluke je utoliko teže ako je lice prethodno dugi niz godina radilo kod istog poslodavca ili duže obavljalo neku poslovnu aktivnost na isti način i s minimalnim poslovnim rizikom. Iz tih razloga, za ovakva lica koja su ostala bez posla ili žele da promene postojeći donošenje ove odluke može da poprimi težinu pravog šoka. Naime, pored toga što nemaju naviku da samostalno odlučuju i organizuju posao, većina budućih preduzetnika nema dovoljno znanja ali i iskustva u preduzetničkim aktivnostima. Stoga mnogi smatraju da samozapošljavanje nije pravo rešenje za njihovu nezaposlenost, već uporno pokušavaju da nađu posao kod nekog privatnog poslodavca ili u državnoj službi, iako je zarada često i više desetina puta manja nego da samostalno obavljaju svoj biznis, a mogućnosti za napredovanje u poslu znatno teže. Ovakve primere najčešće nalazimo u tranzicionim ekonomijama i zemljama bivšeg socijalističkog bloka u kojima je više decenija postojala sigurnost posla i zarade, kao glavnih tekovina ovog sistema. Shodno tome, mnogi nezaposleni su se našli u velikoj nevolji kada su morali da prestanu da

se ponašaju pomalo infantilno i da svoju poslovnu karijeru uzmu u svoje ruke, umesto da očekuju da im i dalje država nalazi rešenje za njihove poslovne probleme. To je donekle i razumljivo s obzirom na to da je najteže prihvatiti promene i izmeniti svoj odnos prema njima. U skladu sa tim, samozapošljavanje kao veliki izvor mnogih novih mogućnosti zapošljavanja nije u potpunosti iskorišćeno u pomenutim zemljama za smanjivanje visoke stope nezaposlenosti u poređenju sa visoko razvijenim zemljama. Shodno tome neophodan je afirmativni pristup samozapošljavanju. Na taj način bi se obodriili svi oni koji žele da uz najmanji rizik i najmanje troškove poslovanja uplove u preduzetničke vode i postupno grade svoju profesionalnu karijeru, umesto da godinama bezuspešno čekaju da ih neko radno angažuje.

1. Rast zaposlenosti i samozapošljavanja u tranzicionim privredama

U većini zemalja istočne Evrope koje se nalaze u procesu tranzicije ispoljene su izvesne specifičnosti u pogledu razvoja preduzetništva, a posebno razvoja ženskog preduzetništva. Naime, mali i mikro biznisi su postali značajan izvor rasta i novog zapošljavanja u ovim zemljama, mada ovi potencijali nisu još uvek u potpunosti iskorišćeni. Ova neiskorišćena mogućnost se posebno odnosi na žene, koje uprkos visokom obrazovanju i visokom učešću na tržištu rada postaju preduzetnice u proseku u dva puta manjem broju u poređenju sa muškarcima. Ova razlika se može primetiti u svim zemljama bez obzira na stepen zastupljenosti malih i mikro biznisa u njihovim privredama.

Tranzicioni period kroz koji prolaze privrede mnogih zemalja imao je u velikoj meri odraza na gubitak sigurnosti radnog mesta, što se smatralo glavnom tekovinom socijalističkih i netržišnih privreda. Umesto toga, kretanja na tržištu rada ovih zemalja 90-ih godina uticala su da veliki broj ljudi ostane bez posla ne samo kao tehnološki viškovi nego pre svega kao ekonomski viškovi radne snage. Istovremeno sa ovim procesom, smanjile su se i mogućnosti za novo zapošljavanje, što se u najvećoj meri odrazilo na ženski deo radne snage.

Stopa nezaposlenosti žena je bila niža u Mađarskoj i Sloveniji u poređenju sa muškim delom populacije, ali je zato bila viša u Češkoj, Poljskoj i Rumuniji. Ovo potvrđuju i nedavno objavljeni podaci "Economic Survey of Europe".²

Veoma visoku stopu nezaposlenosti ima jugoistočna Evropa, kao što u Bosna i Hercegovina i Makedonija (oko 40%) i Hrvatska i Jugoslavija (između 22 i 26%).

Rodna asimetrija je mogla prvenstveno da se primeti kod otpuštanja radnika, sektorskih promena u zapošljavanju i otvaranju novih radnih mesta u privatnom sektoru. To bi moglo da se objasni horizontalnom i vertikalnom segregacijom ženskih poslova, ali i položajem žena u ovim ekonomijama u kojima je prisutna dominacija muške radne snage. Shodno tome, za mnoge žene samozapošljavanje postaje jedini način za ostvarivanje mogućnosti za dobijanje plaćenog posla. Drugim rečima, većina žena se opredeljuje za samozapošljavanje i otvaranje mikro i malih biznisa, prvenstveno zbog činjenice što im je to bila jedina mogućnost da se zaposle, dok su mnogo ređi oni razlozi koji se vezuju za žene preduzetnice u razvijenim tržišnim ekonomijama (želja za samodokazivanjem u poslu, potreba za nezavisnošću, želja da se ostvare poslovne ambicije, da se korisno popuni slobodno vreme i izvrši veća socijalizacija žena i drugo).

Dok statistike visokorazvijenih zemalja pokazuju da se značajno povećao broj žena vlasnica biznisa u poslednjih deset godina, koje značajno doprinose rastu društvenog proizvoda njihovih zemalja i kreiraju veliki broj novih radnih mesta (na primer, u SAD-u se između 1992. i 1997. godine broj žena vlasnica firmi uvećao za 16%, što je dva i po puta brže nego prosečan rast svih biznisa), u zemljama u tranziciji to nije često slučaj. Naime, 90-ih godina u zemljama bivšeg socijalističkog bloka u Evropi počeli su da se razvijaju atipični poslovi istovremeno sa razvojem privatnog sektora, restrukturiranjem preduzeća i ekspanzijom paralelne (neformalne) ekonomije i da se stvaraju novi modeli rada. Novi modeli rada najčešće podrazumevaju nove poslove, koji će se i u buduće kreirati u formalnoj ekonomiji. Međutim, pri određivanju novih

²„Economic Survey of Europe“, 2002.

modela rada ne smemo da zanemarimo ni neformalnu ekonomiju, koja je u uslovima krize zaposlenosti i zapošljavanja u mnogim zemljama počela da dobija sve više na značaju. Naime, u uslovima ekonomske krize, neformalna ekonomija je postala široko otvoreno tržište za lični kvalifikovani rad i pružanje usluga. Reč je o rezidualnoj ekonomiji, koja se po mišljenju naučnika Charlesa Hendya, može javiti u različitim varijetetima, to jest kao:

1. **crna ekonomija** – kao nezakonito tržište male privrede i ljudi koji sami sebi nalaze posao (ilegalna ekonomija),

2. **smeđa ekonomija** – lične usluge i kućni poslovi su na ivici formalne ekonomije,

3. **siva ekonomija** – koja je potpuno legalna, ali ne uzima u obzir kućni rad i volonterski rad u kome je svako angažovan u izvesnom smislu.

Kod klasifikovanja poslova treba praviti razliku između tri osnovne vrste:

- a) **Poslovi koji se plaćaju i uključuju zaposlena lica u punom radnom vremenu, ali nisu prijavljeni,**
- b) **Marginalni poslovi koji uključuju tzv. posao za džeparac, koji može biti, ali je najčešće neprijavljen,**
- c) **Poslovi koji uključuju sve aktivnosti koje se obavljaju slobodno u sivoj ekonomiji.**

Karakteristično je za većinu zemalja u svetu da poslednjih godina beleže porast crne ekonomije (posebno u zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji). Uglavnom pod poslovima koji se obavljaju u crnoj ekonomiji se podrazumevaju kriminogeni poslovi. Međutim, kada se govori o crnoj ekonomiji i njenom uvećanju, treba da se pravi jasna razlika između pružanja neprijavljenih ličnih usluga i aktivnosti koje se vezuju za kriminal.

Paralelnu ekonomiju čine legalni ali neregistrovani poslovi ili ilegalni poslovi koji su često kriminogeni ili na ivici kriminala (trgovina drogom, oružjem i sl.). Atipični poslovi koji su se pojavili uključuju i rad u delimičnom radnom vremenu, ugovore na određeno vreme i drugo). Mada su neki od ovih poslova dobro plaćeni, najveći broj poslova je kreiran sa namerom da se smanje troškovi

rada. Ovi poslovi su uneli nered na tržištu rada u pogledu socijalne sigurnosti radnika, uslova rada i visina zarada. Primetna je i jedna vrsta diskriminacije prema ženama s obzirom na to da im se nude kratkoročni poslovi i poslovi na određeno vreme kako bi se smanjili troškovi plaćanja porodiljskog odsustva ili odsustva zbog brige oko dece. Prema podacima iz 1989. godine, prosečna plata žena u zemljama u tranziciji je bila za 20-25% niža nego muškaraca. Ove razlike potiču iz činjenice što su se žene pretežno zapošljavale na manje plaćenim radnim mestima i u delatnostima i sektorima gde su niže zarade, a i zbog nižih pozicija koje su zauzimale na hijerarhiji zaposlenih.

**Tabela 1. Stopa rasta zaposlenosti
u Istočnoj Evropi (1991-1999)**

<i>Zemlja</i>	<i>1991-1994.</i>		<i>1995-1998.</i>	
	muškarci	žene	muškarci	žene
Albanija	-14.3	-24.2	0.4	-16.2
Mađarska	-25.5	-26.3	-0.6	-2.4
Makedonija	-22.2	-21.6	-23.9	-17.8
Poljska	-9.9	-4.8	5.1	8.5
Rumunija	-8.5	-6.6	-13.8	-10.8
Češka	-11.0	-10.5	1.2	1.2
Slovačka	-20.4	-18.5	1.0	5.0
Slovenija	-14.8	-20.5	7.3	5.8
Rusija	-4.7	-13.4	-5.8	-7.9
Jugoslavija*	-12.5	-8.3	-12.5	-8.3

Podaci za Jugoslaviju ne mogu se u potpunosti uzeti kao meritorni i uporedni pokazatelji s obzirom na specifične ekonomske i političke okolnosti u kojima se Jugoslavija nalazila u tom vremenskom periodu (raspad Jugoslavije, ratovi, sankcije, velike migracije stanovništva i dr.).

Tabela 1 pokazuje kako se kretala stopa rasta zaposlenih u zemljama istočne Evrope u periodu između 1991. i 1999. godine, gde smo posebno razmatrali rast ženske zaposlenosti i upoređivali je sa istom kod muškaraca. Više je nego očigledno da se pad zapo-

slenosti beleži u svim zemljama istočne Evrope, mada je on drastičniji u prvoj polovini 90-ih godina. U tom periodu se posebno smanjila ženska zaposlenost u poređenju sa muškom u većini zemalja. U drugoj polovini 90-ih godina stopa zaposlenosti žena je takođe pokazivala smanjenje, mada je ono nešto manje nego u prethodnih pet godina. Značajno je napomenuti da neke zemlje, poput Poljske, Češke, Slovačke i Slovenije, imaju pozitivnu stopu rasta zapošljavanja žena.

U toku procesa prestrukturiranja ovih privreda primećuje se trend pomeranja zaposlenih iz poljoprivrede i industrijskih delatnosti prema sektoru usluga. Takođe, podaci pokazuju povećanje udela žena u obrazovanju, zdravstvu i socijalnoj zaštiti, što su tradicionalno delatnosti gde se najviše i zapošljava ženska radna snaga.

2. Samozapošljavanje i razvoj preduzetništva u Srbiji, s posebnim osvrtom na žensko preduzetništvo

U kojoj meri žene imaju aktivnu ulogu u smislu njihovog delovanja i doprinosa opštim društveno-ekonomskim promenama neke zemlje može se odrediti na više načina i uz upotrebu različitih pokazatelja. Neki od najčešće korišćenih pokazatelja su zaposlenost žena, njihovo mesto u sistemu političkog i društvenog odlučivanja, stepen obrazovanosti žena, ali i “osvajanje” novih zanimanja.

Evidentan je veliki prodor kompjuterizacije u sve sfere biznisa, koja je obeležila 90-te godine 20. veka i koja je uticala i na pojavu nekih sasvim do tada novih i nepoznatih zanimanja, kao što su zanimanja veb mastera, veb dizajnera, zanimanja vezana za izradu kompjuterske grafike i kompjuterskih igara i drugo, a u kojima je i ženska populacija takođe našla svoje mesto. Međutim, kada se govori o novim zanimanjima, ne misli se uvek samo na novu vrstu poslova, koji nastaju pretežno kao produkt brzih tehničkih promena i ekspanzije kompjuterske tehnologije. Tu se misli i na “osvajanje” nekih već postojećih zanimanja od strane žena, koja su donedavno bila rezervisana “samo” za muškarce. Među njima dominira interesovanje žena širom sveta za zanimanja u sferi preduzetništva i menadžmenta. To potvrđuju i statistike mnogih zemalja koje pokazuju da je najveći porast indeksa ženske radne snage iskazan u ovim zanimanjima u toku protekle decenije. Ovaj

indeks u Srbiji i Jugoslaviji znatno zaostaje ne samo za visokorazvijenim zemljama nego i za zemljama srednjeg nivoa razvijenosti. Uzroci još uvek relativno male zastupljenosti ženske radne snage u ovim zanimanjima i uopšte na rukovodećim mestima su bili uslovljeni i determinisani mnogobrojnim faktorima. Pre svega ekonomskim i političkim faktorima koji su združeno delovali na opšti razvoj, strukturu privatnog biznisa i stopu rasta zaposlenosti u njemu. To se posledično odrazilo i na stepen uključivanja žena u preduzetnička i menadžerska zanimanja kod nas. Ovo se najbolje može argumentovati podacima zvanične statistike koji pokazuju da je u periodu od tri decenije, to jest od 1953. do 1983. godine stopa rasta zaposlenosti u privatnom sektoru u Srbiji bila oko 2,2%, a prema našim proračunima još niža, to jest 0,9%². Uoči početka rata na prostorima bivše Jugoslavije, u Srbiji je od 991 hiljade zaposlenih žena samo 23 hiljade bilo zaposleno u privatnom sektoru (podaci na kraju 1990. godine prema "Saopštenju" RZS-a od januara 1991.).

Prema istom izvoru, u tom momentu je bilo registrovano u Srbiji 26.155 preduzeća, među kojima je 17.293 bila u privatnoj svojini. U njihovoj strukturi su najviše učestvovala preduzeća u trgovini (7.418) i u finansijskim i drugim uslugama (1.519). Najnoviji podaci iz 2003. godine pokazuju da je u Srbiji ukupno registrovano 70.178 preduzeća, što je porast u odnosu na 1990. godinu za 44.023. Takođe u ukupnoj strukturi preduzetničkih firmi, muškarci su u toku 2003. godine učestvovali sa 62,2%, dok su žene imale učešća sa 38,8%.

Tom porastu ukupnog broja registrovanih preduzeća u periodu između 1990. i 2003. posebno doprinosi veliki broj novootvorenih malih preduzeća (tabela 2).

Tabela 2. Struktura preduzeća po veličini u Srbiji u % (2003)

Privreda	Veličina preduzeća [%]
Ukupno	100
Mala	96.2
Srednja	2.9
Velika	0.9

Izvor: Statistički godišnjak Republike Srbije, 2003.

U ukupnom broju registrovanih preduzeća u privredi u toku 2003. godine (70.178) sa čak 96,2% su bila zastupljena mala preduzeća, dok su srednja preduzeća učestvovala sa 2,9% i velika sa zanemarljivih 0,9%. Najveće učešće u ukupnom broju preduzeća imali su trgovina na malo, opravka motornih vozila i dr. (49,7%) i prerađivačka industrija (22,7%). Takođe je značajan podatak da su mala preduzeća u centralnoj Srbiji ostvarila 74,5% društvenog proizvoda, a 25,5% u Vojvodini.

Tabela 3. Aktivno radno stanovništvo u Srbiji u 2004.

	Ukupno		Muško		Žensko	
	000	%	000	%	000	%
Aktivno stanovništvo	3398	100	1896	55, 79	1502	44, 21
Zaposleno	2734	80, 46	1593	46, 88	1141	33, 58
Nezaposleno stanovništvo	664	19, 54	302	8, 91	362	10, 63

Izvor: "Saopštenje" br. 83, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, 2005.

Upoređujući radno aktivno muško i žensko stanovništvo u Srbiji, primećuje se značajna razlika u zaposlenosti žena i muškaraca. Iako je prosečna zaposlenost žena 41,6%, ovaj procenat varira prema delatnostima i stepenu školske spreme.

U ukupnoj strukturi zaposlenih lica samozaposleni čine 24,8%. I ovde postoje značajne razlike ako se uporede samozaposleni muškarci sa ženama. Naime, samozaposleni muškarci učestvuju sa 31,1%, a žene sa oko 14,2%.

Tabela 4. Udeo žena i muškaraca u samozapošljavanju 2004. (%)

	2001.	2004.
Stopa zaposlenosti	40, 6	44, 9
Stopa nezaposlenosti	15,9	22, 3
Neformalni sektor (% od ukupne zaposlenosti)	47,7	42,7

Izvor: "Saopštenje" br. 83, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, 2005.

Masovna nezaposlenost postala je ekonomski trend u 90-im godinama, koji se nastavio i u 2000-tim. Tako je stopa nezaposlenosti prema podacima iz oktobra 2004. godine iznosila 18,5% u Srbiji. Ova stopa je bila znatno veća kada su žene u pitanju (22,8%) u poređenju sa muškarcima (18,5%). U strukturi nezaposlenih lica žene su takođe imale najveći udeo sa 54,3%. Upoređivanjem učešća nezaposlenih žena prema stepenu školske spreme sa nezaposlenim muškarcima uočava se da one sada prednjače, mada ta razlika nije toliko drastična kao u nekim drugim zemljama u tranziciji (tabela 4).

Na primer, u Rusiji su žene sa 21% učešća u ukupnoj strukturi nezaposlenih sa srednjom školskom spremom dva puta zastupljenije od muškaraca.³

Tabela 5. Struktura nezaposlenosti u Srbiji po polu i školskoj spremi, oktobar 2003. (%)

Školska sprema	Ukupno	Muškarci	Žene
Bez škole	0,6	0,4	0,8
Nepotpuna osnovna škola	3,0	2,8	2,9
Osnovna škola	18,3	16,4	19,9
Srednja škola	67,5	69,5	65,1
Viša škola	5,6	5,5	5,6
Fakulteti, akademije	4,9	4,4	5,4
Magistri, doktori	0,2	0,4	0,1

Izvor: "Saopštenje" br. 83, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, 2005.

Razlozi za ovako visoku stopu nezaposlenosti su višestruki. Naime, pad produktivnosti rada, visoke stope inflacije koja je 1993. godine bila najveća u svetu i shodno tome naglo osiromašenje društva, povećanje nezaposlenosti i pad životnog standarda posebno

³ Olga Politova, "Women entrepreneurs in the Russian Federation, u okviru studije "Women's Entrepreneurship in Eastern Europe and CIS Countries", USAID, 2001.

su pogodili žensku populaciju i pogoršali njen položaj. Ako se uzme u obzir da su žene već više decenija među onim segmentom stanovništva koji je najviše zastupljen u strukturi nezaposlenih lica, zatim da one takođe u proseku duže čekaju na zasnivanje radnog odnosa u odnosu na muškarce, a da po nekom nepisanom pravilu među prvima u kriznim ekonomskim, socijalnim i političkim situacijama ostaju bez zaposlenja i izvora prihoda, sasvim je lako naći obrazloženje za izuzetno otežan položaj žena, koji je posebno kulminirao u toku poslednjih desetak godina 20. veka.

One žene koje nisu ostale van procesa rada u pomenutim otežavajućim okolnostima radile su pretežno u onim granama privrede koje su najmanje profitabilne ili su radile u sivoj ekonomiji. Često skroman porodični budžet nije im dozvoljavao da samostalno započnu vlastiti biznis sopstvenim sredstvima ili sredstvima štednje, koja žene najviše koriste za pokretanje novih biznisa. Takođe, nije bilo pomoći od društva, niti je bilo namenskih kredita kao ni zajmova, što se odrazilo na nemogućnost žena da svoje nesumnjive preduzetničke i menadžerske potencijale realizuju u praksi. Stoga, većina njih se zadovoljavala marginalnim poslovima u neformalnoj ekonomiji ili radeći na nekim mestima u državnim ili društvenim firmama, koja uglavnom nisu bila rukovodeća.

3. Razvoj i odlike samozapošljavanja u Bosni i Hercegovini

Opšti trend rasta samozapošljavanja u zemljama bivšeg socijalističkog bloka nije zaobišao ni Bosnu i Hercegovinu. Veliki broj faktora uticao je na ovaj rast. Pre svega povećana globalna konkurencija je povećala pritisak na firme da smanje troškove kroz mnogo fleksibilnije oblike ugovora o radu sa zaposlenim licima. Tome je doprinelo i smanjenje mogućnosti za formalno zapošljavanje zbog malih stopa ekonomskog rasta i kapitalno intenzivnog modela ekonomskog razvoja. Takođe, razvoj informacionih tehnologija i sve više primena kompjutera u radu uticali su da se veliki broj ljudi opredeljuje da rade od svojih kuća i da se samozapošljavaju.

Uprkos velikom udelu neformalnog sektora u ukupnoj zaposlenosti radne snage u Bosni i Hercegovini (tabela 6), malo ima

istraživanja i pokazatelja ove vrste. Prema procenama naučnika Schneidera (2004)⁴ u periodu 2002. i 2003. godine je 36,7% ljudi radilo u neformalnom sektoru u BiH, dok je prema procenama Economic Policy Research taj procenat bio nešto viši. Međutim, bez obzira na ovako visok udeo neformalnog sektora u ukupnoj zaposlenosti u BiH on je bio približan sa istim u Srbiji i drugim zemljama u regionu.

Tabela 6. Stope zaposlenosti i nezaposlenosti i učešće neformalnog sektora u ukupnoj zaposlenosti u Bosni i Hercegovini, 2001. i 2004.

	2001.	2004.
Stopa zaposlenosti	40,6	44,9
Stopa nezaposlenosti	15,9	22,3
Neformalni sektor (% od ukupne zaposlenosti)	47,7	42,7

Izvor: LSMS, 2001. i 2004.

U ukupnoj strukturi samozaposlenih u neformalnom sektoru privrede u 2004. godini su skoro dvostruko više učestvovali muškarci nego žene. Ova tabela takođe pokazuje da u neformalnom sektoru samozapošljavanja najviše učestvuje poljoprivreda, sa 43%, dok je samozapošljavanje u formalnom sektoru najzastupljenije u sferi usluga, sa 60% (tabela 7).

Tabela 7. Karakteristike formalnog i neformalnog zapošljavanja u Bosni i Hercegovini, 2004.

	Neformalna zaposlenost	Formalna zaposlenost
Ukupno	100	100
Pol		
• muškarci	63,7	64,5
• žene	36,3	35,5

	Neformalna zaposlenost	Formalna zaposlenost
Samozaposleni	9,9	8,1
Poljoprivrednici	21,0	-
Sektor ekonomske aktivnosti		
• Poljoprivreda	43,0	2,8
• Industrija	30,2	37,2
• Usluge	26,8	60,0
Nedeljni broj časova rada	42,5	44,2

Izvor: LSMS, selektivno izabrani podaci, 2004.

U najvećem broju tranzicionih ekonomija primećuje se rast nejednakosti u pogledu zarada koje se dovode u vezu sa visinom udela neformalnog sektora u privredi tih zemalja (Rutkowski, 1996)⁵. Ova nejednakost zarada je prisutna u oba sektora privređivanja, mada je ona veća u neformalnom nego u formalnom sektoru.

Tabela 8. Prosečna mesečna neto zarada u formalnom i neformalnom sektoru, 2001. i 2004.

	2001.	2004.
Prosečna mesečna zarada u KM (konvertibilnim markama)		
Formalni sektor	398,7	505,2
Neformalni sektor	331,0	391,4

Izvor: LSMS, selektivno izabrani podaci, 2004.

Brojna istraživanja pokazuju da su posebno žene zaostajale u poređenju sa muškarcima u vezi visine zarada, što je slično i sa ostalim zemljama bivših jugoslovenskih republika, sa manjim izuzetkom Slovenije u tom pogledu. Ove razlike se pre svega mogu pripisati vrstom poslova koje žene obavljaju, njihovim nivoom obrazovanja, slabijom informisanošću i lošijom međusobnom strukovnom povezanošću. Neformalni sektor i samozapošljavanje

⁵ Rutkowski, J., (1996), "Changes in the wage structure during economic transition in central and Eastern Europe", World Bank, technical Paper No.340.

su postali za mnoge žene jedina mogućnost za plaćen posao i zapošljavanje. Mnoge od njih su počele vlastiti biznis a da nisu znale kako da upravljaju svojim poslovima, da ga unapređuju i razvijaju, da rukovode ljudskim resursima i finansijskim sredstvima. To se odrazilo i na mogućnost opstanka njihovih biznisa, kao i na visinu ostvarenih zarada. Međutim, u ovom pogledu već postoje neki pomaci, to jest počele su da se sprovode mnoge aktivnosti koje su bile zacrtane u Deklaraciji UN (2000)⁶ i čiji su potpisnici bile 189 zemalja članica UN. Jedna od zemalja potpisnica je bila i Bosna i Hercegovina, koja se posebno založila za smanjenje diskriminacije prema ženama i poboljšanje njihovog položaja u svim sferama njihovog života i rada.

Takođe postoje mnogi indikatori da se još uvek u Bosni i Hercegovini razvoj privatnog preduzetništva suočava sa izvesnim ograničenjima pravne i proceduralne prirode. Problemi se odnose na korupciju i dužinu vremena koje je neophodno da bi se registrovala privatna firma i prikupila neophodna dokumentacija. Prema izveštaju Svetske banke za formiranje firme u BiH su potrebna prosečno 54 dana, što je najduže vreme u poređenju sa svim zemljama u regionu.⁷

Stoga je neophodna veća podrška države za razvoj preduzetništva u BiH koja bi se ogledala u promeni zakonske regulative i skraćanju procedura za pokretanje malih biznisa kao osnovnih generatora i pokretača privrednog rasta kako u razvijenim zemljama sveta tako i u zemljama sa tranzicionim privredama. Takođe je neophodno dati finansijsku podršku budućim preduzetnicima kroz programe mikrokreditiranja i tako omogućiti mnogim obrazovanim ljudima koji su ostali bez posla tokom perioda tranzicije i privatizacije da mogu da uplove u preduzetničke vode i samozaposle se. Osim toga, mnogi visokoobrazovani ljudi neće ostati negde blokirani u pogledu napredovanja u karijeri baveći se manje kvalitetnim i plaćenim poslovima u neformalnom sektoru privrede. Na kraju se može zaključiti da ovako promenjeni oblici zapošljavanja, koje smo doveli u direktnu vezu sa ekonomskim razvojem,

⁶ "The UN and MDGs – a core Strategy", June, 2002.

⁷ Doing Business in 2006, World bank Survey, 2006.

tranzicijom, globalizacijom i povećanom konkurencijom, zahtevaju bolje razumevanje i nove načine konceptualizacije neformalnog sektora ekonomije

Zaključak

Sa većim prilivom kapitala u Srbiju i BiH i pružanjem finansijske podrške malim firmama, kao i sprovođenjem opštih reformi u privredi i društvu, može se s pravom očekivati značajniji rast privatnih biznisa u kojima će žene igrati važniju ulogu.

Takođe će se stvoriti uslovi i za opšte poboljšanje položaja žena u društvu, koje su u opštoj ekonomskoj nesreći zemalja regiona u prošloj deceniji bile među onim segmentom društva koji je bio i najviše pogođen. Očekuje se i da će formiranje većeg broja ženskih organizacija i njihovo umrežavanje poput sličnih u svetu doprineti ne samo da se žene bolje međusobno povežu, razmene iskustva i znanja, nego i da stvore zajedničkim angažovanjem novi prostor za njihovo zapošljavanje. Osim toga, davanje mikrokredita za razvoj preduzetničkih aktivnosti je takođe od izuzetnog značaja za pospešivanje samozapošljavanja i smanjivanje nezaposlenosti. Iz tih razloga, očekuje se odgovarajuća nacionalna strategija razvoja samozapošljavanja od strane država zemalja koje smo posebno analizirali u ovom radu, a koja treba da omogući da se više između zapošljavanja u neformalnom sektoru privrede i siromaštva ne stavlja znak jednakosti. Takođe, veća pozornost treba da bude usmerena na rad žena i dece u neformalnom sektoru privrede, koji je nisko plaćen i često prelazi granice humanog privređivanja. Na taj način bi se rešilo i pitanje diskriminacije, koja je prisutna u većini zemalja bivšeg socijalističkog bloka u pogledu jednakosti zarada i prava na jednake uslove rada i zapošljavanja (žene još uvek prve ostaju bez posla u procesu privatizacije preduzeća i teže nalaze novo zaposlenje). Osim toga, treba im pružiti adekvatne programe edukacije i dobro ih pripremiti za samozapošljavanje i samostalno vođenje poslovnih aktivnosti, čime bi se povećala uspešnost novih biznisa, ali i obezbedili uslovi za njihov dalji razvoj i opstanak na tržištu. Poseban akcenat treba da se stavi na kontinuiranom usavršavanju (life long education) radne snage kako bi

se smanjile razlike za razvijenim svetom i ravnopravno učestvovalo u globalnoj tržišnoj utakmici, gde se znanje i dobro upravljanje njim (knowledge management) smatra ključnim faktorom uspešnosti. Uzimanjem u obzir svih ovih elemenata stvorila bi se dobra platforma za budući razvoj preduzetništva i otvorio veliki prostor za smanjenje stope nezaposlenosti u ovim zemljama, koja je među najvišim u zemljama sa tranzicionim privredama, što je pokazalo i ovo istraživanje.

Literatura

- Denmark: Nielsen, P. B: Danmarks Statistik & Erhvervsfremme Styrelsen: Nye virksomheder 1992, 1994.
- Finland: Statistics Finland, 1994.
- France: Agence National pour la Création d'Entreprise (ANCE), 1994.
- Germany: Institut für Mittelstandsforschung (IFM), 1994.
- Iceland: National Economic Institute of Iceland, 1994.
- Isak Adžes, "Promenama do uspeha", intervju u listu "Yung", 15. oktobra 1998, str. 7.
- Dr Mirjana Radović Marković, "Strukturne promene u zaposlenosti i zapošljavanju u Srbiji", 335. str., Beograd, 1987.
- Dr Mirjana Radović Marković, "Profesija za prestiž", intervju u listu "Politika ekspres", 10. maja 1993.
- Dr. Mirjana Radović Marković, "ENTREPRENEURSHIP - Theoretical and practical guide on all aspects for starting successful small business", Link group, p.p. 306, Belgrade, January 2006.
- Dr Mirjana Radović Marković, "Žene i mali biznis - od ideje do realizacije", Poslovni biro, Beograd, str. 164, 2005.
- The Netherlands: EIM Small Business Research and Consultancy.
- OECD Employment Outlook, Paris, OECD, 1999.
- "Problemi porodice, jednakosti polova i tzv. ženskog pitanja u socijalizmu", Zbornik radova. Institut za ekonomska istraživanja - Ekonomski fakultet, Kragujevac, 1989.

- Rutkowski, J., "Changes in the wage structure during economic transition in central and Eastern Europe", World Bank, technical Paper No.340, 1996.

- Schneider, F. (2004), "The Size of the shadow economies of 145 countries all over the world results over the period 1999 to 2003", IZA Discussion Paper No., 1431.

- "The UN and MDGs – a core Strategy", June, 2002.